

Osmanlı Elitlerinin 1911 Almanya Araştırma Gezisi*

Salih KIŞ**

ÖZ

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ile birlikte Alman İmparatorluğu, Osmanlı toplumunun ve devlet bürokrasisinin yeni temsilcileri olan Jöntürk kadroları ile ilişkiler tesis etme çabası içerisine girdi. Toplum içinde söz sahibi meslek gruplarının ileri gelenleri ve bürokratların araştırma ve inceleme yapma üzere katılacağı bir Almanya gezisi planlandı. Gezinin amacı, Osmanlı Devleti'ndeki yeni rejim değişikliğinden sonra ortaya çıkmaya başlayan elitlerin nezdinde müttefik bir Almanya portresi çizmekti. Bu gezi ile birlikte Osmanlı elitlerinin Almanya'nın çalışma, sanayi ve ticaret hayatıyla ilgili gerçek bilgiler edinmeleri sağlanacaktı. Böylelikle Almanya, Osmanlı üzerinde daha fazla siyasi, ekonomik ve kültürel etki oluşturabilecekti.

Geziyi planlayan Alman gazeteci Dr. Ernst Jäckh, 31 Ocak 1911 tarihinde Osmanlı elitlerini Almanya'ya davet etmek ve burada gezdirmek fikrini Alman yetkililere bildirdi. Her iki devletin onayı ile birlikte Dr. Jäckh, davet ve gezi programı ile ilgili ön hazırlıkları yapmakla görevlendirildi. Toplamda 52 kişiden oluşan Türk araştırma komisyonu, 15 Haziran 1911 tarihinde Almanya'ya gitti. Gezi programı bir aylık süreyi kapsamakta ve dört bölümden oluşmaktaydı. Askeri tesisler ve fabrikalar, sanayi tesisleri, kamu hizmet binaları ve madenleri kapsıyordu. Bütün bu tesisleri içine alan Almanya'nın dört eyaleti ve iki liman şehri Osmanlı elitleri tarafından gezildi.

Osmanlı elitlerinin Almanya'ya yapmış oldukları bu gezi, devletler arasındaki ilişkileri daha da pekiştirdi. Hem Türk hem de Alman basını bu araştırma gezisi ile yakından ilgilendi. Ulusal ve uluslararası kamuoyunun bilgilendirilmesi konusunda basın, görevini başarıyla yerine getirdi. Türk heyetinin 1911'de gerçekleştirdiği söz konusu gezi, Türk ve Alman arşiv belgeleri ışığında bütün ayrıntılarıyla bu çalışmada ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, Osmanlı Devleti, Jöntürk, II. Meşrutiyet, İttifak, Araştırma

The Excursion Of Ottoman Elites To Germany In 1911

ABSTRACT

After the declaration of the Second Constitutional Period and the dethroning of Sultan Abdulhamid the II, the German Empire tried to establish relationships with the members of Young Turks who are the new representatives of the Ottoman society and the state bureaucracy. An excursion to Germany was planned to include the notables of the occupational groups who have corner on the market and the bureaucrats. The objective of the excursion was to draw a portrait of the allied Germany in the presence of the elites which have started to emerge after the regime shift in the Ottoman State. Through this excursion, Ottoman elites would be able to obtain real information related to the business life, industry and commercial life in Germany. Thus, Germany would be able to create more political, economic and cultural effects on the Ottoman.

On December 31, 1911, the German journalist, Dr. Ernst Jäckh, who was the planner of the excursion to Germany informed the German authorities related to his idea of inviting Ottoman elites to Germany and showing them around. Upon the approval of both states, Dr. Jäckh was assigned to organize the invitation and the preliminary preparations related to the excursion. Turkish research committee which consists of 52 people went to Germany on June 15, 1911. The excursion program consisted of a period of one month and had four stages. It involved the military installations, plants, industrial installations, public buildings and mining sites. Four states of Germany and two coastal towns which consisted all those installations were visited by the Ottoman elites. This excursion of the Ottoman elites consolidated the relationships between two countries. Both Turkish and German media were closely interested in this excursion. In terms of informing the national and international public related to the issue, the media played its role perfectly. In conclusion, this study called *The Excursion of Ottoman Elites to Germany in 1911* will give detailed information related to the issue through both Turkish and German archive documents.

Keywords: Germany, Ottoman State, Young Turks, Second Constitutional Period, Alliance, Federation

Giriş

Almanya İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti ile ilişkileri Sultan II. Abdülhamid döneminde büyük bir ivme kazanmıştı. Alman tahtına oturan Kaiser II. Wilhelm'in II. Abdülhamid ile şahsi bağlantı kurması da devletler arası diplomatik ilişkileri farklı bir boyuta taşımıştı. Özellikle II. Wilhelm'in ilişkileri pekiştirmek adına İstanbul'a iki kez ziyarette bulunması da bu duruma güzel bir örnek olarak gösterilebilir. Askeri alanda başlayan Osmanlı-Almanya münasebetleri daha sonra ticari ve kültürel alanlarda artarak devam etmişti. Osmanlı sultanının ve Alman imparatorunun ikili münasebetleri devletleri her alanda birbirine

* 7-9 Ekim 2016 tarihleri arasında Saraybosna'da düzenlenen "International New Tendencies Congress in Ottoman Researches" sempozyumuna sunulan "Osmanlı Elitlerinin 1911 Almanya Araştırma Gezisi" isimli bildirinin genişletilmiş halidir

** Dr., Selçuk Üniversitesi, salihkis@yahoo.com

Makalenin Gönderim Tarihi:22.02.2017 ; Makalenin Kabul Tarihi: 12.04.2017

daha da yakınlaştırmıştı. Fakat 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve meclisin tekrar faaliyete geçmesi Osmanlı-Almanya ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmişti. Meşruti düzene geçişle birlikte Sultan II. Abdülhamid'in kısa bir süre sonra tahttan indirilmesi, Türk-Alman ilişkilerinde yeni bir sayfa açmıştı.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen taht değişikliği, Almanya İmparatorluğu'nu Osmanlı toplumunun ve devlet bürokrasisinin yeni temsilcileri ile bağlantılar kurmaya sevk etti. Ekonomi ve bilim dünyasından, siyaset ve devlet bürokrasisinden, askeriye, tüccar ve gazetecilerden oluşacak ve Osmanlı toplumunun genelini yansıtacak geniş bir komisyonun Almanya'da araştırma yapmak amacıyla bir geziye davet edilmesi fikri Alman Dr. Ernst Jäckh tarafından ortaya atıldı. "Osmanlı Tettebbu'at-ı Fünûn-ı Muhtelif Komisyonu" adıyla anılan araştırma heyetinin Almanya ziyareti, Türk-Alman ilişkilerinin sürekliliğinin sağlanmasında önemli bir olaydı (Gencer, 2010:153).

Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı elitlerinden oluşan araştırma heyetini Almanya'ya davet etmesinin altında yatan en önemli beklenti, 1908 İhtilali'nde öne çıkan İttihat ve Terakki kadrolarını etkileme çabası idi. Bu seçkinlerin batıya olan eğilimleri Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde yürüttüğü politikaları geliştirmesine olanak sağlıyordu. Özellikle Alman İmparatorluğu, XX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı üzerinde yürütmeyi planladığı kültür politikalarına büyük önem veriyordu. Dolayısıyla Almanya'nın bu politikalarının hayata geçirilmesi için de Osmanlı elitlerini etkilemesi gerekiyordu.

A-Gezinin Planlanması

Almanya araştırma gezisinin fikir babası Dr. Ernst Jäckh, gazeteci (Neckarzeitung Gazetesi Yazı İşleri Müdürü) kimliğini kullanarak Osmanlı seçkinlerinin Almanya'ya davet edilmesi fikrini kendi hükümetine bildirdi. Dr. Jäckh hem Almanya'da hem de işleri münasebetiyle gittiği İstanbul'da Osmanlı bürokratları ve Alman diplomatlarıyla yakın temas içindeydi. Bu ikili ilişkilerini de kullanarak düzenlenecek gezinin taraf devletler tarafından kabulü için yoğun bir mesai harcadı. 31 Ocak 1911 tarihinde bir Türk araştırma komisyonunu Almanya'ya davet etmek ve burada gezdirmek fikrini yetkili çevrelere bildirdi*. Türk heyetleri daha önce de Avusturya, Fransa, İtalya ve Romanya'da aynı tarz gezilere davet edilmişlerdi (PA AA, *Türkei* 139, R13747, A2127, 5 Şubat 1911). Bu araştırma gezisinin amacı, nüfuzlu Türk şahsiyetlerinin Almanya'nın çalışma, sanayi ve ticaret hayatıyla ilgili gerçek bir izlenim edinmelerini sağlamaktı (Gencer, 2010:154). Bu izlenimler sayesinde Almanlar, Osmanlı Devleti'nde siyasi ve ekonomik avantajlarını hem devam ettirecekler hem de yeni kazanımlar elde edeceklerdi. Dr. Jäckh, Alman ticaretinin ve diplomasisinin önde gelen temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde, Türklerin Almanya'ya davet edilmesinin önemli avantajlar fikrini savundu ve ilgilileri de buna ikna etti. Dolayısıyla bu fikre sıcak bakan Türk ve Alman yetkili makamları Dr. Jäckh'i söz konusu gezinin ön hazırlıklarını yapmakla görevlendirdiler (PA AA, *Türkei* 139, R13747, A4303, 4 Mart 1911). Dr. Jäckh, gezi programının yapılmasının ve uygulanmasının Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı von Kiderlen-Weachter tarafından da onaylanacağını ve destekleneceğini düşünüyordu (PA AA, *Türkei* 139, R13747, A2315, 4 Şubat 1911). Alman bürokrasisinin onayı ve ticaret çevrelerinin desteği ile araştırma gezisinin amacına uygun olarak yapılmasının önünde herhangi bir engel yoktu. Hatta Türk araştırma heyetinin 18-28 Haziran 1911 tarihleri arasında hem Kaiser II. Wilhelm hem de Alman Şansölyesi tarafından kabul edilmesi bile gündeme getirilmişti†. Bu çerçevede ön hazırlıklar büyük bir gizlilikte ve sessizlikte yürütülmekteydi. Osmanlı Devleti ile ticari ilişkiler içinde bulunan Alman bankalarının ve sanayi kuruluşlarının temsilcilerine araştırma gezisine maddi destek sağlamaları için gizli yazılar gönderilmişti.

Araştırma gezisinin ön hazırlıklarında davet ve gezi programı yetkili Türk makamlarının isteklerine uygun olarak düzenlenmişti. Buna göre 50 Osmanlı seçkini 1911 yılının ilkbaharında Almanya'ya gelip, Alman çalışma ve sanayiinin önde gelen şehirlerindeki en iyi şekilde hazırlanmış iş sahalarını göreceklerdi.

* PA AA, *Türkei* 139, R13747, A1773, 31 Ocak 1911. Politisches Archiv Auswaertiges Amt devam eden dipnotlarda PA AA şeklinde kısaltılarak ifade edilecektir. Dr. Ernst Jäckh, Osmanlı elitlerinin araştırma gezisi için Almanya'ya davet edilmeleri ile ilgili öncelikle Deutsche Bank yetkililerinden Herrn Kaufmann ve Herrn Huber ile görüştü. Daha sonra Almanya'nın İstanbul Elçisi ile de konu hakkında bir görüşme gerçekleştirdi.

† Bu kabul edilme merasiminin ya Berlin Haftası'nda ya da Kiel Haftası'nda yapılması Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilileri tarafından planlandı. PA AA, *Türkei* 139, R13748, A7277, 5 Mayıs 1911.

Bu tip gezilerin eğlence seyahatlerine dönüşmemesi için ciddi bir hazırlık ve program tatbik edilecekti. Yukarıda da ifade edildiği üzere Türk heyetlerinin daha önce Avrupa devletlerine gerçekleştirdikleri ziyaretlerden olan Fransa ve Avusturya gezileri tam bir eğlence seyahatine dönüşmüş ve bu faaliyetten ilgili devletler istedikleri verimi alamamışlardı. Bu örneği göz önünde bulunduran Almanya, araştırma gezisini adı üstünde araştırma mahiyetine uygun şekilde programlamak için yoğun bir çaba sarf etti (PA AA, *Türkei 139*, R13747, A2127, 5 Şubat 1911).

Osmanlı elitlerinden kimlerin bu geziye davet edileceği ve kişi seçimlerinin nasıl yapılacağı daha önceden planlanmıştı. Öncelikle İstanbul'da geziye katılacak olanların tespit edilmesi için bir heyet teşkil edildi (BOA, *BEO*, No.3899/292361, 27 Mayıs 1911, lef 2). Heyetin başkanlığına Nafia Nazırı Hulusi Bey, üyeliklerine de Posta ve Telgraf Nezareti Başkatibi Fuat Bey, Gümrük Müdürü Sırrı Bey, Ticaret Müdürü Maarif Nezareti Başkatibi Ali Bey, Ahmet Zühdü Bey, Özel Okullar Genel Müfettişi Halid Bey, Kalem Dergisi sahibi Salah Bey ve Tüccar Kasım Bey ile Tüccar Wely Bolland Bey getirildiler (PA AA, *Türkei 139*, R13747, A2126, 5 Şubat 1911). Geziye katılacak her Türk vatandaşı, Almanya sınırına kadar olan seyahatin masrafı için 200 Mark ödeyecekti. Almanya'ya ulaşıldıktan sonra araştırma gezisinin bütün masrafları oluşturulacak fonlardan karşılanacaktı. Bu fonlar ise Deutsche Bank, Dresdner Bank, Deutsche Orientbank ve geziye destek veren sanayi çevreleri tarafından oluşturulacaktı. Yapılan hesaplamalar neticesinde geziye katılacak her kişi için Almanya tarafından ortalama 1000 Mark ödemesi gerektiği ortaya çıktı[‡]. Araştırma gezisine destek veren bu kuruluşlar fonları, programı ve yapılacak işlemleri görüşmek üzere sekiz gün içinde organizasyon komisyonunun oturumuna davet edildiler (PA AA, *Türkei 139*, R13747, A2127, 5 Şubat 1911).

Almanya'ya Türk araştırma gezisinin yapılması ile ilgili toplantı 20 Şubat 1911 tarihinde merkezi Berlin'de bulunan Dresdner Bank binasında Alman eski devlet bakanı Von Hentig başkanlığında yapıldı. Toplantıya koordinatör Dr. Ernst Jäckh'nin dışında Feldmarschall Freiherr Von der Goltz, Profesör Schmoller, Hasmüşavir Goldberger, Dresdner Bank'tan Gutmann, Deutsche Bank'tan Nooff, Orientbank'tan Alexander, diğer banka temsilcileri, Alman sanayicilerinin dışında 20'ye yakın kişi katıldı (PA AA, *Türkei 139*, R13747, A3023, 10 Şubat 1911; Gencer, 2010: 155,156).

Toplantıda durumun gizlilik gerektirdiğine dair uyarılar yapıldıktan sonra ilgililerin Almanya'da yapılacak araştırma gezisi ile ilgili görüş ve önerileri alındı. Bu gezi vasıtasıyla Osmanlı ile ekonomik ilişkilerde fayda sağlanacağı fikri öne çıktı. Ayrıca gezi programında mümkün olduğu kadar eğlenceye az zaman ayrılacağı bunun yerine inceleme ve araştırmaya ağırlık verileceği ifade edildi. Toplantının sonunda da gezinin hükümet tarafından düzenlendiği izlenimi verilmekten kaçınılarak Alman ticaret ve sanayi çevrelerinin desteği gizlenecekti (PA AA, *Türkei 139*, R13747, A3070, 20 Şubat 1911). Dolayısıyla yüksek ekonomik getiri beklenen bu gezinin fikir aşamasından uygulamasına kadar her aşamasında Alman hükümetinin ve ticari çevrelerinin katkısı saklı tutulacaktı. Almanya, dünya devletleri nezdinde bu araştırma gezisini sessiz ve etkili bir biçimde hayata geçirme peşindeydi.

Komisyon tarafından, Osmanlı seçkinlerinden 50-60 kişinin davet edilmesi kararlaştırıldı. Araştırma gezisinin 1911 yılının haziran ayında başlamasına ve takriben 3 veya 4 hafta sürmesine karar verildi (PA AA, *Türkei 139*, R13747, A3112, 21 Şubat 1911). Türkleri Almanya'da karşılayacak ve gezi boyunca eşlik edecek bir komite seçimi yapıldı. Komiteye üye olarak, Alman ticaret meclisinden, Alman sanayiciler merkez birliğinden, daimî sergi komisyonundan, Deutsche Bank ve Dresdner Bank'tan birer temsilci delege olarak seçildi. Komite başkanlığına Feldmareschal Freiherr Von der Goltz[§], üyeliklere ise Dr. Jäckh, eski devlet bakanı Von Hentig, Dresdner Bank'tan Dr. Schacht, Deutsche Bank'tan Dr. Nooff ve Orient Bank'tan Dr. Alexander seçildi (PA AA, *Türkei 139*, R13747, A3070, 20 Şubat 1911).

Komite başkanı Von der Goltz, 27 Nisan 1911 tarihinde Osmanlı sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa'ya yolladığı mektupla, ileri gelen Türk şahsiyetlerini Almanya'ya bir araştırma gezisi yapmak üzere davet ettiklerini bildirdi (BOA, *BEO*, No.3893/291964, 14 Mayıs 1911). Gezinin başlangıç tarihi 15 Haziran 1911 olarak belirtildi. Osmanlı heyeti, Almanya'ya ulaşmak için öncelikle 15 Haziran 1911 tarihinde sabah

[‡] Bu gezinin Alman İmparatorluğu'na toplam maliyeti tahminen 80.000 Mark olacağı şeklinde idi. PA AA, *Türkei 139*, R13747, A3112, 21 Şubat 1911.

[§] Feldmarschall Von der Goltz Paşa'nın yürütmekle mükellef olduğu görevinden dolayı Alman kurumları arasındaki yazışmalar kısa süre içinde sonuçlandırılmamıştı. PA AA, *Türkei 139*, R13747, A5950, 11 Nisan 1911.

saat 07:15'te İstanbul'dan 1. sınıf tren yolculuğu ile Köstence üzerinden Almanya sınırına ulaşarak 18 Haziran 1911 tarihinde akşam saat 07:45'te gezinin başlama noktası olan Berlin'e ulaşacaklardı**. Dönüşte ise 14 Temmuz 1911 tarihinde tren ile Münih üzerinden Cenova'ya gidilecekti. Gemi ile Cenova üzerinden İstanbul'a döneceklerdi†. Gezi programına göre, Osmanlı elitleri araştırma gezisinin ilk durağı olarak önce Berlin'e götürülecek; 19-23 Haziran 1911 tarihinde burada kamuya ait binalar ile önemli sanayi kuruluşları ve askeri kurumları ziyaret edeceklerdi. Şehir turundan sonra Saksonya sanayisini ve şehirdeki uluslararası sağlık sergisini incelemek üzere 23 Haziran 1911 tarihinde akşam üzere yataklı vagonla Dresden'e geçilecekti‡. Dresden'de 24-25 Haziran 1911 tarihinde Porselen fabrikası, yeni Rathaus binası, Dresden sağlık fuarı ve Pillnitz Sarayı ziyaret edilecekti. 25 Haziran akşamı yine yataklı vagonla Posen'e bir yolculuk yapılacaktı. Posen'de 26-27 Haziranda güçlü Silezya endüstrisinin zirai makinelerini ve ürünlerini inceleme fırsatı sunulacaktı. Bu şehirde Alman İmparatorluğu'nun kolonizasyon faaliyetlerine dair örnekler de Türk araştırma ekibine gösterilecekti. Konuklar bu şehirden sonra 27 Haziran akşamı Alman Donanma Komutanlığı'nın genel karargâhı konumundaki Kiel şehrine götürülecekti§. Burada Kiel Haftası çerçevesinde 28 Haziran 1911 tarihinde yelken yarışları takip edilecekti***. Aynı günün akşamı, Türk araştırma heyeti, Kiel'den sonra Alman gemi inşa sanayi, ticaret filosu ve Alman İmparatorluğu'nun deniz aşırı ticaret trafiği hakkında izlenim edinmek için merkezi ticari limanların bulunduğu Hamburg ve Bremen şehirlerine götürüleceklerdi. Öncelik Hamburg olacak ve bu şehirde 29-30 Haziran tarihleri arasında ikamet edilecekti. Bu şehirde liman gezisi, von Blohm&Voß tersanesi, Elb Tüneli, Hamburg ticaret odası ile Deutschen Levante-Linie tarafından Cuxhaven ve Helgoland vapur gezisi icra edilecekti††. Bremen şehri 1 Temmuzda ziyaret edilecekti. Burada kuzey Almanya idare binaları, Weber tersanesi ve Freihafen liman gezisi organizasyonu yapılacaktı. Sonra Almanya'nın ticaret merkezleri olan Rheinland ve Westfalen'de kömür ve demir endüstrisi işletmeleri incelenecekti. Metal silah fabrikası, sanat sergisi, Krupp fabrikaları, Deutz gaz motor fabrikası, Humboldt makine fabrikası 2-7 Temmuz 1911 tarihleri arasında ziyaret edilecekti. 7 Temmuz akşamı Frankfurt am Main şehrine ulaşılacaktı. Burada ise, Knorr, Brückman gümüş eşya ve Neckarsulm bisiklet-motosiklet fabrikaları gezilecekti. Ayrıca eski ve tarihi bir şehir olan Frankfurt am Main ile birlikte Wiesbaden ve Hamburg'da bulunan dünyaca ünlü kaplıcalar Türk konukların bir nebze de olsa dinlenmeleri için programa dahil edilmişti. Gezinin son durağı, gelişmiş el sanatları sanat ve doğal hazineleri ile ünlü Friedrichshafen, Stuttgart ve Münih olacaktı (PA AA, *Türkei* 139, R13748, A7569, 10 Mayıs 1911; PA AA, *Türkei* 139, R13748, A9310, 13 Haziran 1911; PA AA, *Türkei* 139, R13749, A11136, 7 Temmuz 1911). Bu şehirlerde Urach Sarayı, Dragon kışlası ve ticaret odaları ile Münih'teki Türk konsolosluğu ziyaret edilecekti (PA AA, *Türkei* 139, R13749, A10488, 3 Temmuz 1911). Ayrıca Freidrichshafen'de Grafen Zeplin firması gezi programına dahil edilmişti‡‡. Gezinin koordinasyonunu sağlamak için Berlin'de Deutsche Orient Bank'ta merkezi ve Saksonya, Posen, Köln, Düsseldorf, Württemberg ve Münih'te bölgesel bürolar kurulmuştu (Gencer, 2010: 157). Bölgesel büroların amacı, o bölgede yapılacak gezi için yerel komitelerin oluşturulmasıydı. Araştırma gezi

** PA AA, *Türkei* 139, R13748, A7791, 12 Mayıs 1911. İlk karşılama yeri de Berlin Rathaus olacaktı. PA AA, *Türkei* 139, R13748, A8847, 31 Mayıs 1911; PA AA, *Türkei* 139, R13748, A9310, 13 Haziran 1911.

† Araştırma gezisinin haziran ayı olarak planlanmasında ağustos ayının yaz tatili olması etkili olmuştur. Gezinin bir ay olarak planlanan süresi içinde haziran ve temmuz ayları en iyi zaman dilimi olarak Alman yetkililerce hesaplanmıştı. PA AA, *Türkei* 139, R13747, A4303, 4 Mart 1911. İlk gezi programında Osmanlı elitleri dönüş yolculuklarını 16 Temmuz 1911 tarihinde Münih üzerinden Cenova'ya trenle, oradan ise deniz yolu ile İstanbul'a gerçekleştireceklerdi. Fakat bu dönüş programı daha sonra iptal edilmişti. PA AA, *Türkei* 139, R13748, A7791, 12 Mayıs 1911.

‡ Osmanlı elitleri 24-25 Haziran 1911 tarihinde iki gün boyunca Dresden'i ziyaret edeceklerdi. PA AA, *Türkei* 139, R13748, A7371, 8 Mayıs 1911.

§ Kiel'de aynı gün içinde (28 Haziran 1911) Kaiser, Germania, Howaldt tersaneleri gezilecek, bir savaş gemisine binilerek incelemelerde bulunulacak ve en sonunda liman gezisi ile program sona erecekti. PA AA, *Türkei* 139, R13748, A9310, 13 Haziran 1911.

*** PA AA, *Türkei* 139, R13747, A4303, 4 Mart 1911. Hem alman hem de Türk yetkililer gezinin planlanması aşamasında sürekli iletişim hâlinde idiler. PA AA, *Türkei* 139, R13747, A5749, 27 Mart 1911.

†† Ayrıca Hamburg Belediye Başkanı Hernn Predöhl ile Osmanlı elitleri arasında bir kahvaltı organizasyonu hazırlanmıştı. PA AA, *Türkei* 139, R13749, A10364, 30 Haziran 1911; Ahmed İhsan, "Almanya Seyahati", *Servet-i Fünûn*, No.1049, 13 Temmuz 1911, s.194.

‡‡ PA AA, *Türkei* 139, R13749, A10795, 12 Temmuz 1911. Osmanlı elitlerinden 20 kişi zeplinlerden birine binerek havada iki kez şehir turu yapmışlardı.

programına dahil bütün Alman şehirlerinde yerel komiteler kurulmuştu. Bu komitelere üye seçiminde ise o bölgede çalışan devlet görevlileri ve bölge halkının ileri gelenleri, Alman yetkilileri tarafından titizlikle seçilerek yapılmaktaydı^{§§§}.

Gezi programının şekillenmesi ile birlikte bu araştırma seyahatine katılacak Osmanlı seçkinlerinin belirlenmesi de sonuçlanmıştı. Seçimi yapılan seçkinler toplumsal, bölgesel ve mesleki özelliklere göre sınıflandırılmışlardı. 52 kişi olarak belirlenen araştırma gezi ekibi hem sosyolojik hem de coğrafi açılarından Osmanlı elit tabakası temsilcilerinden bir kesit oluşturacak şekilde meydana getirilmişti. Fakat bu listede yer alan kişilerin tamamı araştırma gezisinde yer almayacaktı. Gezi resmî bir hüviyete sahip olmadığından Osmanlı hükümetinin temsilcileri davete katılmamışlardı. Matbu listede yer alan kişilerin sayısı 52 olarak belirtilmişti. Osmanlı komitesi tarafından yapılan liste, sadaret kanalıyla İstanbul'da temsilcilikleri bulunan Deutsche Bank ve Deutsche Orient Bank yetkililerine teslim edildi (BOA, *BEO*, No.3899/292361, 28 Mayıs 1911, lef 1).

Katılımcıların büyük bir kısmını orta ve üst düzey devlet memurları oluşturmaktaydı. Bunları tüccarlar, askeri temsilciler, serbest ve akademik meslek sahipleri, sivil hekimler, gazeteciler ve milletvekilleri oluşturuyordu^{****}. Hatta bu araştırma gezisi öncesinde Almanya'nın İstanbul Başkonsolosu Mösyö Martens, Osmanlı Hariciye Nezareti'nden izin isteyerek organizasyona katılmak istediğini ifade etmişti^{†††}. Bunun için nezaret-sadaret arasında yürütülen yazışmalar neticesinde Alman konsolosa 31 Mayıs 1911 tarihinde Berlin'e gitmesi için gerekli izin verilmişti (BOA, *İMBH*, No. 6/17, 18 Mayıs 1911, lef 1-2).

Matbu listenin yapılması aşamasında Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilileri yoğun bir mesai harcamışlardı (PA AA, *Türkei 139*, R13748, A8705, 31 Mayıs 1911). Bu listeye dahil olacak Osmanlı vatandaşlarının isimleri ile meslek grupları bir liste halinde düzenlenmişti. İlk aşamada 50 kişi olarak düzenlenen liste, sonrasında 52 ve en sonunda da 60 (PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9815, 15 Haziran 1911) kişiye tamamlanmıştı. En son aşamada ise toplam sayı 52 kişi olarak belirlenmişti^{###}. Nihai liste, yetkili makamlar tarafından 13 Haziran 1911 tarihinde son şekli verilerek matbu hâle getirilmişti (PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9595, 13 Haziran 1911).

Almanya Araştırma gezisine katılan Osmanlı elitlerinin listesi (Ad sırasına göre):

	Adı	Unvanı, Mesleği, Meşguliyeti veya Kurumu
1.	Agah Ömer Bey	Maliye Nezareti
2.	Ahmed İhsan Bey	Servet-i Fünûn Dergisi Baş Muharriri
3.	Ali Bey	Nafia Nezareti
4.	Aram Kınacıyan	Tüccar
5.	Asım Bey	Meclis-i Mebusan
6.	Cemal Bey	İstanbul Belediye Meclis Üyesi
7.	Dr. Galip Bey	Tıp Fakültesi Müdürü

§§§ PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7319, 4 Mayıs 1911. Stuttgart bölge komitesine şehir danışma meclisi üyesi Von der Linden seçilmişti.

**** Bu gezi grubuna dahil olanlardan birisi de Şura-yı Devlet Nafia, Maliye ve Maarif Dairesi azalarından Yusuf Bey idi. Kurumu tarafından 1911 yılının haziran ayının ikinci gününden başlamak üzere bir ay müddetle izinli sayılmasına karar verilmişti. BOA, *BEO*, No.3905/292861, 14 Haziran 1911, lef 1-2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi devam eden dipnotlarda BOA şeklinde kısaltılarak ifade edilecektir. Yine Şuray-ı Devlet İstinaf Mahkemesi azasından olan Malik Bey'in bir ay süreyle Almanya'ya gitmesine izin verildi. BOA, *BEO*, No.3905/292858, 15 Haziran 1911, lef 1-2.

††† BOA, *DH.EUM.KADL*, No. 17/30, 13 Mayıs 1911, lef 1, lef 3; BOA, *DH.EUM.VRK*, No.8/26, 13 Mayıs 1911. Alman konsolosu 31 Mayıs 1911 tarihinde ülkesine gitmek üzere Osmanlı makamlarından izin almıştı. Konsolos kendi talebi üzerine huzura çıkmak üzere resmi başvuru yapmış ve 24 Mayıs 1911 tarihinde saat 15:30'da padişah ile görüşmesi kabul edilmişti. BOA, *BEO*, No.3895/292079, 20 Mayıs 1911.

PA AA, *Türkei 139*, R13748, A8626, 31 Mayıs 1911; PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9450, 10 Haziran 1911; PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9510, 13 Haziran 1911. Osmanlı elitlerinin isim ve meslek gruplarına ait son liste hariç, yapılan listeler Fransızca olarak düzenlenmişti. Araştırma gezisine dahil 13 Haziran 1911 tarihli son liste ise Almanca olarak yazılmış ve 52 kişiden müteşekkildi.

	Adı	Unvanı, Mesleği, Meşguliyeti veya Kurumu
8.	Dr. Nureddin Bey	Haseki Hastanesi Başhekimi
9.	Dr. Süleyman Numan Bey	Albay, Profesör
10.	Edhem Bey	Ticaret Nezareti
11.	Ekrem Bey	Eczacı (Eczane Sahibi)
12.	Fazlı Necip Bey	Dahiliye Nezareti
13.	Fevzi Bey	Diyarbakır Mebusu
14.	Fuad Bey	Posta ve Telgraf İdaresi
15.	Galib Efendi	Bursa Mebusu
16.	Haim Efendi	Tüccar
17.	Halil Nasuki Bey	Beylerbeyi Yedek Subay Okulu
18.	Hamid Bey	Şura-yı Devlet Üyesi
19.	Hasan Ruhi Bey	Hüdavendigâr Vilayetinde Toprak Ağası
20.	Hikmet Bey	Ticaret Nezareti
21.	Hilmi Naili Bey	Karamürsel Bez Fabrikası Sahibi
22.	Hüseyin Cahit Bey	İstanbul Mebusu, Tanin Gazetesi Baş Muharriri
23.	İlhami Bey	Manisa Mebusu
24.	İsmail Rıfki Bey	Ziraat Bankası, Halkalı Ziraat Mektebi
25.	Kemal Ömer Bey	Tüccar
26.	Mahmud Shabender	Bağdatlı Tüccar ve Banker
27.	Malik Bey	Şura-yı Devlet Üyesi
28.	Muhiddin Bey	Albay, Pera Valisi
29.	Müfit Bey	İzmid Mebusu
30.	Münir Bey	Bankacı
31.	Müştak Bey	Meclis-i Mebusan
32.	Nazif Bey	Divan-ı Muhasebat
33.	Necip Bey	Kaptan
34.	Osman Bey	Mühendis
35.	Pantche Doreff (Bulgar)	Manastır Mebusu
36.	Refik Bey	Kaptan
37.	Rıza Bey	Yüzbaşı, Harp Okulu
38.	Said Bey	Şura-yı Devlet Üyesi
39.	Salah Cimcoz	Kalem Dergisi Sahibi
40.	Salih Bey	Korvet Kaptanı, Bahriye Nezareti
41.	Selahaddin Bey	Teğmen, Harbiye Nezareti
42.	Selim Bey	Kâtip, Tıp Fakültesi
43.	Seyfettin Bey	Teğmen, Jandarma

	Adı	Unvanı, Mesleği, Meşguliyeti veya Kurumu
44.	Sıdkı Bey	Firkateyn Kaptanı, Bahriye Nezareti
45.	Suad Bey	Profesör, Hariciye Nezareti
46.	Suad Sedat Bey	Larissa Konsolosu (Yunanistan)
47.	Süleyman Sırrı Bey	Yüzbaşı, Öğretmen (Harp Okulu)
48.	Şerif Paşa	Suriye Vilayeti Meclis Üyesi
49.	Şevket Cenani Bey	İstanbul Belediye Meclis Üyesi
50.	Şükrü Bey	Harbiye Nezareti
51.	Tevfik Daniş Bey	Maarif Nezareti
52.	Yusuf Razi Bey	Şura-yı Devlet Üyesi

(PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9310, 13 Haziran 1911).

Almanya cephesinde ise Osmanlı seçkinlerinin Almanya araştırma gezisinde görev alacak komiteler kurulmuştu. Bunlar karşılama komitesi, yönetim kurulu ve çalışma komitesi olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Özellikle Alman karşılama komitesi bir başkan ve 10 üyeden meydana gelmişti^{§§§§}. Yönetim kurulunda ise toplamda 66 üye bulunmaktaydı. Çalışma komitesi ise Dr. Von Hentig ve Dr. E. Jäckh başkanlığında Alman banka temsilcilerinden meydana geliyordu (PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9310, 13 Haziran 1911). Osmanlı vatandaşlarının gezdikleri Alman şehirlerinde de bazı karşılama komiteleri oluşturulmuştu. Özellikle Sachsen, Köln, Düsseldorf, Württemberg, Stuttgart, Heilbronn, Posen ve Münih'te bir başkan ve üyelerden oluşan heyetler vücuda getirilmişti^{****}.

B-Araştırma Gezisi

Osmanlı heyeti, 15 Haziran 1911 tarihinde İstanbul'dan gemi ile İtalya'nın Trieste Limanı'na gitmek üzere yola çıktılar. Yanlarında bu araştırma gezisinin organizatörü olan Dr. Ernst Jäckh'da bulunuyordu. Dr. Jäckh 12 Haziran 1911 tarihinde Genova üzerinden İstanbul'a hareket etmişti. Almanya'ya gelecek davetliler ile seyahat etme fikrinin daha uygun olacağını düşünmüştü (PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9276, 12 Haziran 1911).

Osmanlı elitleri arasında en tanınmış simalar Ahmed İhsan, Hüseyin Cahit, Salâh Cimcoz vardı. Muhiddin grubun en yüksek rütbeli subayı idi. İzmit Milletvekili Ahmed Müfit ise meclisi temsil ediyordu. Gazeteci Ahmed İhsan, Hüseyin Cahit ile Albay Muhiddin ve Doktor Süleyman Numan Bey'den oluşan küçük grup, 29 Haziran 1911 tarihinde saat 12:30'da Kiel'de bulunan Hohenzollern yatında Alman İmparatoru Kaiser II. Wilhelm tarafından kabul edildiler (PA AA, *Türkei 139*, R13748, A10064, 29 Haziran 1911). Bu kabul sırasında Osmanlı elitlerine Dr. Jäckh ile Tümgeneral Von der Hochn eşlik etmekteydiler^{####}.

Almanya içinde gerçekleştirilen araştırma gezisi boyunca Türk heyeti yolculuklarını şehirler arası trenlerle gerçekleştirdi. Şehirler arası ulaşımda Almanya genelinde tren ağı çok gelişmişti. Programa dahil edilen şehirlerin çok kısa aralıklarla gezilmesi ülkedeki geniş tren ağları sayesinde mümkün olmuştu^{####}.

Geziyi organize eden Almanların sanayilerini, şehirlerini ve kendi kültürlerini tanıtmaya daha fazla önem vermelerinden dolayı Almanlar tarafından hazırlanan 27 günlük araştırma gezisi programı çok

§§§§ Freiherr Von der Goltz başkanlığındaki komitenin üyeliklerinde ise; Dr. Von Hentig, M. Goldberger, Herbert M. Gutmann, A. Von Gwinner, Dr. E. Jäckh, J. Kämpf, Professor Dr. Rießer, Roetger Landrat, Professor Von Schmoller, Dr. P. Von Schwabach bulunmaktaydı. PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9310, 13 Haziran 1911.

**** Sachsen; bir başkan 25 üye, Köln; bir başkan, 6 üye, Stuttgart; 3 başkan 36 üye, Heilbronn; bir başkan 11 üye, Düsseldorf; bir başkan 4 üye, Posen; bir başkan 8 üye ve München; bir başkan ve 8 üyeden oluşan karşılama komiteleri kurulmuştu. PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9310, 13 Haziran 1911.

İlgili belgede isimleri verilen dört Osmanlı vatandaşının, Türk-Alman ilişkilerine bakışlarından, politik duruşlarına ve aldıkları eğitimlere kadar önemli bilgiler verilmektedir. PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9915, 23 Haziran 1911.

Dresden, Karlsruhe, Stuttgart ve München arasında gerçekleştirilen bütün seyahatlerde vasıta olarak tren kullanılmıştı. Tren hem geniş ulaşım ağına sahip hem de ucuz ve hesaplı bir vasıta idi. PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7791, 12 Mayıs 1911.

sıkıştı. Dinlenmek için çok fazla zaman ayarlanmamıştı. Matbu program incelendiğinde yapılacak aktivitelerin aralığı birbirine çok yakındı ve aradaki zaman da yolculuklarla geçiyordu. Gezi dört eyaleti (Prusya, Saksonya, Württemberg ve Bavyera) ve iki liman şehrini (Hamburg ve Bremen) kapsıyordu. Berlin, Hamburg, Köln ve Stuttgart ticaret odaları ve Berlin, Postdam, Charlottenburg, Dresden, Posen ve Münih belediyeleri öncelikli ev sahipleri idi. Gezi programı dört bölüme ayrılmıştı:

1-Askeri Tesisler ve Teçhizat Fabrikaları

Berlin Tegel'deki atış poligonu, Kiel Donanma komutanlığı ve tersaneler, Stuttgart Dragon kışlası, Berlin Ludwig Löewe makine fabrikası, Krupp Alman silah ve mühimmat fabrikaları, Düsseldorf Ren metal ürünleri ve makine fabrikası Oberndorf'taki tüfek fabrikası ve Rottweil'deki barut fabrikası

2- Sanayi Tesisleri, Maden ve Ağır Sanayi Fabrikaları

Krupp ağır sanayi, gemi ve makine yapımı (Humboldt, Deutz gaz motorları fabrikası), Maffei Lokomotif fabrikası, Daimler ve NSU uçak yapımcıları, havacılık (Zeppelin) Elektronik sanayi (AEG, Siemens-Schuckert), tekstil sanayi (Mönchengladbach) gıda tesisleri (Knorr, Löwenbrauerei)

3-Kamu Hizmet Binaları

Tramvaylar, itfaiye, elektrik ve su santralleri, klinikler ve kaplıcalar

4-Maden ve Ziraat İşletmeciliği

Heilbronn tuz ocakları ve Leutstetten Ziraat Çiftliği (Gencer, 2010: 159).

Araştırma gezisi hem Alman hem de Türk basını tarafından yakından takip edildi^{§§§§§}. Konu ile alakalı uzmanların görüşleri ve katılanların röportajları her iki devlet gazetelerinde yayınlandı. Gazeteci kimlikleri ile öne çıkan Ahmed İhsan ve Hüseyin Cahit hem gezi sırasında hem de gezi dönüşü yayınladıkları makalelerinde Almanya'ya teşekkürlerini sunmuşlardı. Araştırma gezisinin programlanmasından seyahat aşamasına kadar her şeyden memnun olan Osmanlı heyeti, iyi niyetlerini ve şükranlarını Alman dostlarına yazılı ve sözlü sunmaktan geri durmamışlardı (PA AA, *Türkei 139*, R13749, A11752, 25 Temmuz 1911). Hüseyin Cahit'in Jöntürk yayın organı olan Tanin'de yayınlamış olduğu makaleler bunun en önemli delili olarak gösterilebilir. Hüseyin Cahit, 5 Temmuz 1911 tarihinde Tanin'deki makalesinde "20 gündür bir Türk topluluk araştırmalar yapmak üzere Almanya'da seyahat etmektedir. Bu seyahatte biz Osmanlıların dikkatini en çok çeken şey gösterilen konukseverlik" ifadeleriyle duygularını dile getirmişti (Hüseyin Cahit, 1911:1; PA AA, *Türkei 139*, R13749, A10830, 6 Temmuz 1911). Almanya'nın 50 Türk'ü onurlandırarak 30 milyon Türk'ün kalbini kazandığı da yüksek sesle söylenmeye başlamıştı. Ahmed İhsan'ın 13 Temmuz 1911 tarihinde Servet-i Fünun dergisinde yayınlamış olduğu makalede Kiel'de imparatorluğa ait Hohenzollern isimli yatta Alman İmparatoru ile yapılan mülakata geniş bir yer ayırmıştı. Özellikle "Bu mülakat-ı haşmetane bende derin bir teessür bıraktı. Şu koca memleketin ve Almanya ittihadı umumiyesinin hükümdarı ve Avrupa'nın en mühim çehresi ve en büyük amili vekayı olan bu zat, temsil eylediği kuvve-i fevkaladeyi mukabil şayanı hayret ve hürmet bir sadelik ira eylemişti (Ahmed İhsan, 1911:194)." Yazarın, İmparator II. Wilhelm ile ilgili düşünceleri, Almanya tarafından gezinin ne kadar başarılı olduğunun bir kanıtı olarak gösterilebilir.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Alman İmparatorluğu, Osmanlı Devleti üzerindeki mevcut nüfuzunu kaybetmemek ve hatta yeni etki alanları oluşturmak için farklı bir strateji geliştirdi. Bu strateji, Osmanlı devlet bürokrasisinin yeni temsilcilerinin ve toplum içinde söz sahibi meslek grupları ve ileri gelenlerinin

§§§§§ Özellikle Alman gazeteleri gezinin başlangıcından itibaren Alman yetkili makamlarından elde ettikleri bilgileri okuyucuları ile sürekli paylaşmışlardı. Bu gazetelerin başında Allgemeine Zeitung Gazetesi ile Taegliche Rundschau Gazetesi gelmekteydi. PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7734, 12 Mayıs 1911; PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9804, 21 Haziran 1911. İstanbul'da Almanca ve Fransızca olarak yayın yapan Osmanischer Lloyd gazetesi de bu gezi hakkında sürekli haber yapmaktaydı. PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9570, 16 Haziran 1911; PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9861, 22 Haziran 1911; PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9923, 23 Haziran 1911; PA AA, *Türkei 139*, R13748, A10100, 24 Haziran 1911; PA AA, *Türkei 139*, R13748, A10150, 25 Haziran 1911; PA AA, *Türkei 139*, R13749, A11084, 13 Temmuz 1911.

Almanya'da bir araştırma gezisi yapmasıydı. Almanların, Türkler için daha önce farklı devletler tarafından uygulamaya konulan araştırma gezisi projelerini çok iyi tetkik etmeleri farklı bir programı hayata geçirmelerine neden olur. Alman devlet adamları, oluşturulan alt komisyonlarda yapılması planlanan bütün icraatları, en ince ayrıntısına kadar tartışarak nihai bir araştırma gezisi organize ettiler. Bu organizasyon, taraf devletlerin ilgili makamları tarafından onaylandıktan sonra hayata geçirildi.

Osmanlı Devleti tarafından ilgili araştırma gezisine katılacak şahısların tespiti için bir komisyon kuruldu. Ayrıca Alman İmparatorluğu cephesinde de gezi programını icra edecek komisyonların yanı sıra, Türkler tarafından gezilecek ilgili Alman şehirlerinin her birinde karşılama komiteleri oluşturuldu. Her iki tarafın devlet adamları, bu araştırma gezisine büyük bir önem vermekteydi. Osmanlı elitlerinin Almanya'da bir araştırma gezisi yapması fikrinin sahibi ve ilk planlayıcısı gazeteci Dr. Jäckh'in şahsi gayretleri ile böyle bir gezinin yapılması mümkün olmuştu. Bu girişim neticesinde Alman yetkililer, gezi organizasyonunun haberini kamuoyu ile paylaşmadan çok önce yapılması gerekli bütün planları toplantılarla bir sonuca bağlamışlardı. Araştırma gezisi ile ilgili ilk fikir 31 Ocak 1911 tarihinde yürürlüğe konulduktan sonra gezinin başlangıç tarihi olan 15 Haziran 1911'e kadar bütün hazırlıklar tamamlandı.

Osmanlı Devleti cephesinde ise, araştırma gezisine katılacak elitlerin tespitinden sonra, devlet görevinde olanlar ilgili makamlardan gerekli izinleri almışlardı. İki tarafın da hazırlıkları tamamlamasından sonra araştırma gezisi 15 Haziran 1911 tarihinde İstanbul'dan başlamıştı. Toplamda 52 kişiden oluşan Osmanlı araştırma gezisi grubu, üç günlük yolculuktan sonra 18 Haziran 1911 tarihinde başkent Berlin'e ulaşmışlardı.

Osmanlı elitlerinin toplamda 27 gün sürecek Almanya araştırma seyahati, 18 Haziran-14 Temmuz 1911 tarihleri arasında gerçekleştirilmişti. Almanya'nın dört eyaletine bağlı en önemli şehirleri bu programa dahil edilmişti. Özellikle iki liman kenti Hamburg ve Bremen'in yanı sıra Askeri tesisler ve fabrikalar, sanayi tesisleri, kamu hizmet binaları ve madenleri bünyelerinde barındıran Alman şehirleri, Osmanlı heyeti tarafından büyük bir dikkatle gezilmişti. Almanya, Osmanlı elitleri için organize ettiği bu araştırma gezisinde Alman toplumunun azminin bir göstergesi olan yapıları ve etkinlikleri en ince detayına kadar tanıtmaktan geri durmamıştı. Böylelikle Osmanlı elitlerinin Almanya'nın çalışma, sanayi ve ticaret hayatıyla ilgili gerçek bilgiler edinmeleri ile ilgili amaçlarına ulaşmışlardı.

Osmanlı elitlerinin Almanya'ya yapmış oldukları bu gezi, iki devlet arasındaki ikili ilişkileri daha da pekiştirdi. Dolayısıyla komisyon içinde bulunan gazeteci Ahmed İhsan ve Hüseyin Cahit gezi intibalarını İstanbul'a döndükten sonra gazetelerinde ve dergilerinde yayınladılar.

Almanya araştırma gezisini organize edenler, zaten Osmanlı askeriyesinin Almanya tarafına daha yakın olduğunu görüyorlardı. Onlara göre aslında kamuoyunun kazanılmasına öncelik verilmeliydi. Bu gezi ile de bu hedefe bir adım daha yaklaştıklarına inanıyorlardı. Almanya'nın siyasi hedefinin yanı sıra ön planda tuttuğu ekonomik avantajlar burada devreye girmişti. Dolayısıyla Almanya bu gezi ile sonraki süreçte Osmanlı elitlerini kazanmış ve I. Dünya Savaşı'na giden yolda siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel etki altında bırakabileceği bir devleti kendi yanına çekebilmişti.

Bibliyografya

A-Arşiv Belgeleri

- BOA, BEO, No.3893/291964.
- BOA, BEO, No.3895/292079.
- BOA, BEO, No.3899/292361.
- BOA, BEO, No.3905/292858.
- BOA, BEO, No.3905/292861.
- BOA, DH.EUM.KADL, No. 17/30.
- BOA, DH.EUM.VRK, No.8/26.
- BOA, İMBH, No. 6/17.
- PA AA, *Türkei 139*, R13747, A1773.
- PA AA, *Türkei 139*, R13747, A2126.
- PA AA, *Türkei 139*, R13747, A2127.

PA AA, *Türkei 139*, R13747, A2315.
 PA AA, *Türkei 139*, R13747, A3023.
 PA AA, *Türkei 139*, R13747, A3070.
 PA AA, *Türkei 139*, R13747, A3112.
 PA AA, *Türkei 139*, R13747, A4303.
 PA AA, *Türkei 139*, R13747, A5749.
 PA AA, *Türkei 139*, R13747, A5950.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7277.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7319.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7371.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7569.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7734.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A7791.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A8626.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A8705.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A8847.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9276.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9310.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9450.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9510.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9570.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9595.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9804.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9815.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9861.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9915.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A9923.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A10064.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A10100.
 PA AA, *Türkei 139*, R13748, A10150.
 PA AA, *Türkei 139*, R13749, A10364.
 PA AA, *Türkei 139*, R13749, A10488.
 PA AA, *Türkei 139*, R13749, A10795.
 PA AA, *Türkei 139*, R13749, A10830.
 PA AA, *Türkei 139*, R13749, A11084.
 PA AA, *Türkei 139*, R13749, A11136.
 PA AA, *Türkei 139*, R13749, A11752.

B-Sürelî Yayınlar

Ahmed İhsan, “Almanya Seyahati”, *Servet-i Fünûn*, No.1049, 13 Temmuz 1911, s.194.
 Hüseyin Cahit, “Almanya Seyahati”, *Tanin*, No. 1021, 5 Temmuz 1911, s.1.

C-Tetkik Eserler

GENCER, Mustafa, *Jöntürk Modernizmi ve Alman Rubu, 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim, İletişim Yayınları*, İstanbul 2010.